

medlemsblad for

Austmarka Historielag

POTETEN 250 ÅR I NORGE

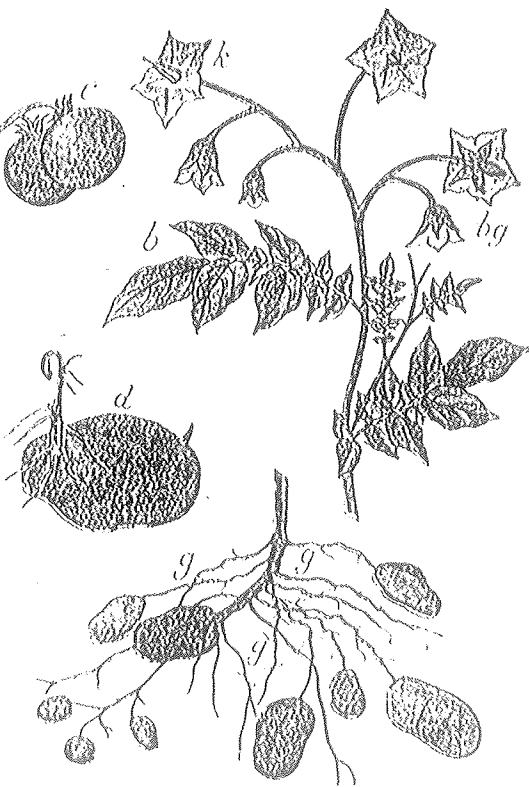

Fig. 17. Potetplante.

g utløpere med knoller, d spirende potet, b blad,
bg beger, k krone, c frukter.

Noe sikkert årstall for når poteten kom til landet finnes ikke. Men 250-årsjubileet er lagt til i år, og så mye galt er det ikke. Austmarka står sentralt i denne historien og vi markerer begivenheten med to artikler.

Kjenner noen igjen denne tegningen fra sine skoledager? Den er hentet fra Holmsen og Strøms "Naturkunnskap for folkeskolen", utgaven fra 1937.

Aktiviteten er fortsatt stor i laget, vi har referater fra en del av virksomheten i sommer.

Nr. 58 September 1993

NYTT FRA LAGET

Gotlandsturen

Grytidlig mandag 28. juni startet vi på ferden til sagnomsuste Gotland. Trettifem forventningsfulle "historikere" ble fraktet trygt og godt til Nynäs-hamn av Kjetil som hadde en romslig og velutstyrt buss. Klokka 19 var vi framme i Visby etter 6 timers fergetur over Østersjøen. Tofta Strandpensjonat som skulle være hovedkvarteret vårt i nærmere 4 døgn, lå 15 km. syd for Visby. Der bodde vi bra, fikk god mat og kunne nyte en førsteklasses bade-strand dersom vær og temperatur hadde vært mer innbydende. Likevel - noen våget seg uti tross bare 14 grader i vannet.

Gotland er svensk, 135 km lang, høyeste punkt - Hög-klint - er 83 m over havet, har ca 55 000 innbyggere hvorav 17000 i Visby, og har fra de eldste tider spilt en viktig rolle innen Østersjøområdet som handels- og kulturmidtpunkt. Dette bærer øya tydelig preg av, for severdighetsskilter var det ikke langt i mellom da Kjetil fraktet oss på kryss og tvers de dagene vi var der.

Gotland består av mye kalkstein. Sjøen har skåret ut kalksteinen til merkelige former - rauker - som står som statuer ute ved kyststripa. Disse raukene har bitt seg fast i minnet hos samtlige deltakere skulle jeg tippe. Europas største sementfabrikk i Slite bør nevnes i forbindelse med kalkforekomstene. Noen av oss deltok på en rundtur i denne fabrikk. Nevnes bør også sukkerbetedyrking med tilsvarende sukkerfabrikk i jernbaneknutepunktet Roma.

Visby imponerte først og fremst med ringmuren, men også med alle ruiner av kirker og tårn og gamle velbevarte varehus og andre bygninger fra forskjellige epoker flere hundre år bakover. En førsteklasses kvinnelig omviser gjorde oppholdet til en lære- og opplevelsesrik begivenhet.

Fredag morgen 2. juli forlot vi Tofta, og med Sverre som muntrasjonsråd i bussen gikk tida fort

til vi var heime i moderlandet. En vellykket tur var unnagjort, og jeg hørte bare lovord over opplegg og opphold. Åge og Kjetil skal ha mange takk for det.

0.

Kølamila

Lørdag 17. juli tente Rolf og Gunvald Brunsell årets kølamile på Kiærsgatoma til tonene fra Livet på Finnskogen fremført av trekkspillere fra trekkspilltreffet i Bergkollen. En mengde tilskuere bivånet begivenheten.

Rolf og Gunvald vokter mila døgnet rundt de 8-10 dagene mila brant. Det var hele tida interesserte tilskuere ved mila for å slå av en prat med kølera, men ingen meldte seg som "lærlinger". Det er synd, for tradisjonen med kølabrenning bøe opprettholdes.

Det ligger mye arbeid bak et slikt foretak, og alle som på en eller annen måte hjalp til, skal hermed få en velfortjent takk. Rita bør nevnes spesielt, hun møtte opp flere ganger med grillmat og annet godt til oppmuntring for kølera.

Produktet ble førsteklasses og er meget etterspurt. Salget går strykende, og gir en god slump penger i kassa.

Lagets økonomi

Fra å ha vært på minussida i vår, har laget nå opparbeidet en brukbar økonomi. Dette kommer godt med til de prosjektene vi fortsatt har i gang. Størsteinntekten har vi fått gjennom lagets store basar i sommer. Det innbrakte en netto på ca kr 15600,-.

Vi vil takke følgende som har gitt gevinster til utlodningen: Bygdas 3 frisørsalonger, soneterapeut og fotklinikk, Torild-stua, Austmarka Landhandleri, Jancover, Glåmdalen, Glåmdal Trevare, Tømmeraas, Nye Sporten, ViTo, Vinger Foto, T.Eng, Marit Hauger, Karin Jakobsen og Borghild Hauger, Felleskjøpet. Vinnerne er kontaktet og gevinstene utdelt. En stor takk også til de som har både solgt og kjøpt lodd.

Trekningen foregikk 14. august på Kiærsagtomta. Dette falt sammen med Austmarkadagen, og vi benyttet anledningen til å ha en uhøytidelig åpning av Bråtastua, med utstilling og kaffesalg som innbrakte 680 kroner. Ragna Olsen og Anna Støkker hadde bakt kringler.

Sparebanken Hedmark ved Raymond Hauger overrakte en gavesjekk på 6000 kr til laget.

Andre bidrag som retter opp økonomien er kommunalt tilskudd på 5000 kr og salg av grillkøl på nær 6000 kr hittil.

Nye medlemmer

Fra Austmarka: Hildur Øverby, Bengt Haakerud, Nina Bolneset, Hans Jørgen Holm.
Fra andre steder: Per Svarverud, Rykkin, Carl Gustav Taubøll, Nesoddtangen, Synnøve Gran, Drammen.

VANDRING TIL GAMLE Plasser PÅ ØSTGAARDSKOGEN 29.aug.

Ca 20 var med på vandringen, som ble ledet av Trygve Nilsen. Han er lommekjent i dette området, og var en utmerket guide. Det kom noen lette regnbyger, men det la ingen demper på stemningen. Vi ble fraktet med buss på kryss og tvers i skogen, slik at vi rakk å besøke hele 11 plasser uten for mye slitsom gåing. Arve Haugen og Syver Gylterud fra den aktive registreringsgruppa supplerte Trygve med opplysninger, alle plassene var merket med de fine skiltene. Vi fikk et verdifullt innblikk i eldre tiders liv og virksomhet i dette stor skogområdet.

Arve har sendt oss en oversikt over stedene vi besøkte, med noen korte opplysninger:

1. Nybyggerud.

Tatt opp ca 1800, nedlagt 100 år etter. Her var det i gammel tid to kverner til Østgaarden. Det var også sag her, og i 1875 bodde sagmester Jakob Johansen fra Sør-Odal her. Ved bekken kan en se fine murer etter sagbruket. Saga har tatt liv. Det var oppgangssag, og ramma traff ei jente i hodet da

hun gikk under for å plukke noen spesielle strå som vokste der.

2. Leirsjøen.

Folka her kom fra Leirsjøen ved Magnor, derav navnet. De siste som bodde her var en tur i Amerika, men kom igjen. Kjerringa vasket klær, det tok fyr, og huset brant ned. Da flyttet de til Sverige. Gubben her var flink til å lage bustereip.

3. Grønnerud.

Ble lokalt bare kalt "Skreddar'n". Tatt opp først på 1800-tallet, i bruk ca 100 år. Tre søsken døde under en difteriepidemi i løpet av ei uke i 1890. Stein fra murreisa ble fraktet til Vestmarka og brukt i en hyttepeis ca 1950.

4. Søndre Aurlia.

Tatt opp ca 1800 - nedlagt 1907. Eldste datter Martea døde 3.nov.1874, ble begravet 17.mai 1875. Det antas at hun druknet og ikke ble funnet før isen gikk opp om våren. Ei søster av henne var ugift, men hadde sønnen Marselius. Historia sier at han sammen med en voksen hadde vært i Bogen kirke på julotta, eller på besøk i noen torp øst på skogen. Han hadde vært sjuk før jul, begynte å gå aleine heim igjen, men gikk seg vill og ble funnet død ved ei vannile ved Sætertjernet. Folka her flyttet ned til Vestby i 1907.

5. Nordre Aurlia.

Tatt opp omtrent samtidig med søndre. Den siste her var jeger og solgte mye fugl til Oslo. Han kjøpte Vestli i 1922 og flyttet dit. Karl Vestli hadde løe her, slo høy etter krigen, og dro det herfra på kjelke om vinteren.

6. Tjærebråten.

En liten plass, vet ikke hvem som har bodd her, men som navnet sier levde gubben av å brenne tjære.

7. Bengtstorpet.

Ola Nilson kom fra en plass ved Bogen kirke. Dette var største heimet her på skogen. Her brukte det å være St.Hans-feiring, med lauving.

Ola var liksanger, gikk foran kista og sang. Det sies at han hadde så sterk stemme at han kunne høres fra kirken til Kjerringkleiva. Han var snekker, og laget bl.a. likkister.

8. Søndre Østgårdsæter.

Både søndre og nordre har nok vært sætrer for Østgården. I følge 100-årsfestskriftet for Austmarka kirke hadde Anders Mathisen Østgaard-Sæteren og hustru Ingebor Hågensdtr. sin sønn Martin til dåpen 3. pinsedag 1858.

9. Nordre Østgårdsæter.

Stedet ble fraflyttet i 1863, da fire av barna her ble revet bort av difteri.

10. Bakkemo.

Hit flyttet folkene fra N. Østgårdsæter, bare noen hundre meter unna. Var det smitte i huset de var redde for? Folk her var så redde for ulv at de for det meste gikk med "fyrkjingjul". Her er det murt utekjeller. Det var Hans, mannen i huset som laget den og mange flere her på skogen.

Det kan ha vært kvern her, for det ble funnet en kvernstein for noen år siden.

Hans Bakkemo druknet i Eken en juledag da han skulle besøke dattera si.

11. Krokåsen.

Gubben her var først dreng hos Lars Mellomgar'n, og spurte om å få slå seg til et sted. Det fikk han, og Krokåsen ble ryddet (les om bryllupet i medl.blad nr 29). Annika var kjent for å lage brennevin for salg for å livberge seg etter at hun ble enke. Det fortelles at hun en gang satt i et brusekjerr så ingen skulle se henne. Hun stakk flaska fram og fikk pengene i handa i stedet. Annika ble funnet død heime, Lars Syversen Svartbekken var med og la henne i kista. Hun ble begravet 24.aug. 1920, 99 år gammel. Fra den tid har Krokåsen vært øde.

Arve.

DA POTETA KOM TIL AUSTMARKA

Til tross for Austmarkas tungvinte beliggenhet i innlandet har bygda fått en sentral plass når det gjelder innførselen av poteta til Norge. Denne artikkelen bygger på opplysninger fra Gunnar Mandts utkast til bygdebok for Vinger og to innlegg i Glåmdalen av signaturen B.R.H. 22/10 og 23/10 1959.

Poteta innførtes til Sverige fra England av Jonas Månsson i 1723. Månsson var en foregangsmann for industrireising i Vestergötland, og hjembyen hans, Alingsås, ble snart et industrisentrum. Han ble i tid tiden adlet og tok navnet Alströmer.

Produksjonen fra den oppblomstrende tekstilindustrien måtte selges, og dette skjedde i stor grad ved hjelp av omstreifende handelsfolk fra Vestergötland. De vandret oppover grensebygdene og fikk navnet vesjetter.

En av disse het Åke Jönsson, og han vanket ofte hos Ole Olsen på Karterud. En dag i første halvdel av 1730-tallet kom han innom Karterud med en gave fra Jonas Månsson. I en neverbutt hadde han 2-3 liter med noen runde kuler som lignet epler, men som kaltes potatis. Disse skulle være god mat til kjøtt og fisk og egnet seg også bra til smør og tunnbrød. Ole Olsen skar et stykke av en av knollene og smakte på. Men biten ble fort spyttet ut med en stygg grimase. Han lurte på om den gode herr Månsson ville holde ham for narr ved å gi ham en slik gave. Men vesjetten Åke Jönsson svarte at poteten måtte kokes for å bli god å spise. Så ble det satt på ei gryte, og tre av knollene ble kokt møre og servert i seks halvdeler til de som var til stede. Riktig andektig ble de spist med smør og spekemat til. Smaken var uvant, men ble akseptert.

Resten av potetene, 25 stk., skulle brukes til frø. Ole Karterud ble anbefalt å rydde et potetland på 25 kvadratalen (ca 10 kvadratmeter) og å utvide det til det 4-dobbelte etter hvert som avlingen økte. Han ble også bedt om å dele med seg til naboer og kjente.

Neste år kom Åke Jönsson tilbake for å se hvordan det hadde gått med den første potetavlinga på Karterud (og trolig i Norge). Jo, da, potene hadde formert seg rimelig bra. To skjepper ble innhøstet med stort og smått. De minste ble spist, og de største hadde Ole lagret i ei kasse i framstallen med et hesteklede over. Men det øvre laget hadde frosset og kunne bare brukes til grisefor. - Du må bygge en jordkjeller, sa Åke, - slik at potetene ikke blir skadet av frost om vinteren, og husk å lage et lufterør så de ikke råtner.

Til neste vinter hadde Ole bygd en oppmurt utekjeller like ved husa på Karterud. Dette var sannsynligvis Norges første potetkjeller og den har stått på Karterud til for 2-3 år siden. Nå er den jevnet med jorda.

Åra fra 1739 til 1742 var harde uår for jordbruket i innlands-Norge. Ettersom poteta hadde fått innpass på Austmarka på den tida, bidro dette til å lindre den nøden som ellers var i landet. Men poteta var ennå lite kjent i landet for øvrig. Det var først da Kristian Anker og senere hans sønn Bernt begynte sagdrift på Austmarka at potetdyrkinga ble satt i system og spredt utover i Norge.

Kristian Anker kom til Austmarka 1740 og begynte sagdrift ved Varild og Merild sager og senere ved Holmen. I 1749 kjøpte han seg inn i Vestre Karterud og satte opp ny hovedbygning. Under bygningen ble det bygd en solid kjeller, sikkert med tanke på potetlagring. Kristian Anker ville slå et slag for å utbre poteta på Austmarka. Han sørget for at finnene på skogen fikk utdelt frøpoteter. Dette ville også få dem til å legge om jordbruket fra svedjebruk til potetdyrking og dermed spare verdifull tømmerskog fra å bli brent.

På Holmen setter Anker i gang med potetdyrking i større omfang - en datidens forsøksgård. Jorda blir grunngravd og grøftet ut. Engebret Larson blir satt til å styre med potetdrifta.

I mellomtida (1767) kommer sønnen Bernt Anker heim fra England med nye erfaringer om potetdyrking. Han setter seg i forbindelse med to menn på Vinger, presten Mentz Rynning og lensmann Hersetter. Disse to bidrar til å gjøre poteta kjent i distriktet. Rynning blir således den første av "potetprestene" i landet. Prestene opplyste almuen fra prekestolen om nytten ved å dyrke poteter. Fra traktene rundt Austmarka spredte potetdyrkinga seg utover landet, og rundt 1770 var den allment kjent i Norge.

Spredt kjennskap til poteta kjenner vi til ellers i Norge på 1740 og -50tallet. Men om Austmarkas lle i potetdyrkinga synes dette å være klart:

- Poteta kom første gang til Austmarka tidlig på 1730-tallet. Vi kjenner ikke til andre steder i Norge som kan dokumentere at poteta kom tidligere.

- På Austmarka kom det for første gang i landet i gang forsøksdyrking av poteter.

- Fra Austmarka ble det systematisk satt i gang utbredelse av potetdyrking.

Om vesjetten Åke Jönsson forteller sagnet at han forsvant etter å ha besøkt Karterud for siste gang. Han ble trolig utsatt for rovmord. Dette hendte rett som det var med vesjettene da de ofte bar med seg en del penger. Enken etter Åke Jönsson kom gående fra Alingsås til Karterud sommeren etter. Hun og fire unger hadde ventet på ham hele vinteren, men nå skjønte hun at han ikke var i live lenger. Hun fikk med seg matpakke og en sølvdaler fra Karterud på heimvegen.

Åge Sørmoen.

POTETPRESTER

Ordet "potetprest" har vel en litt dårlig klang, en tenker på prester som interesserte seg mer for jordbruk enn for prestegjæringen. Men det spørs om det ikke heller burde være en hederstittel. Det var i perioden 1750-1850 disse prestene opptrådte, og for å forstå dette, må en se litt på forholdene i Norge på 1700-tallet.

Århundret startet med den store nordiske krig (1700-21). Store verdier ble ødelagt, ungdommen ble utkalt, hester ble rekvirert, jordbruket ble forsømt. Dessuten kom det en rekke uår, såkornet ble spist opp. Verst var det i 1741-42. Det var uår, og i Norge døde det over 30 000 flere enn det ble født. Det var en katastrofe for et land med 700 000 innbyggere.

Fra omkring 1750 dukker nye tanker opp i Europa, opplysningstiden begynner. Det var troen på at kunnskap og høyere kultur måtte til for at menneskene skulle bli lykkelige. Også teologistudentene, som studerte i utlandet, ble påvirket av de nye idéene. Da de så kom tilbake til Norge og fikk et kall ute på landsbygda, ble de smertelig klar over hvor ille det sto til. Jordbruket ble mer eller mindre drevet på samme måte som i vikingtida. Samvittighetsfulle prester forsto at de ikke bare kunne snakke om åndelige ting i en slik situasjon. På den tiden var et gardsbruk en del av prestelønna, og i sitt yrke hadde de nær kontakt med folk fra vugge til grav. De hadde derfor store muligheter til å påvirke folk, de snakket om bedre jordbruksmetoder i prekenene, de samtalte med folk "på kirkebakken", og de drev prestegarden på en mønstergyldig måte. Det ble gitt ut en del småskrifter, og foregangsmenn blantbøndene ble premiært og fikk rosende omtale.

Midt opp i dette kom så kunnskapen om en plante: potatos. Den var kommet fra Sør-Amerika til Spania omkring 1550, og spredte seg langsomt nordover i Europa. Den er nevnt i en hagebok her i landet i 1649, men det først omkring 1740 vi vet sikkert

at poteten ble dyrket her i landet. Forskerne har to teorier om hvorfra de første kom og hvor i landet det skjedde. Den ene er altså at Austmarka var først, den andre at det var Hardanger, dit den kom fra Danmark. Jeg tror at Austmarka stiller sterkt i denne konkurransen.

Men det gikk tregt med å få poteten anerkjent. Overtro og uvitenhet gjorde at det gikk de verste historier om hvor farlig denne nye planten var.

Det skikkelige gjennombruddet kom etter nødsårene 1807-1809.

1816 ble det tillatt å brenne brennevin privat, og folk fant ut at poteten kunne brukes som råstoff i stedet for korn. Da ble det enda større fart i potetdyrkingen, og det ble utgitt en veiledning: "Om Brændevinsbrænding av Kartoffler".

Utover i 1800-årene tyder flere ting på en stor forbedring av ernæringsforholdene, og utbredelsen av potetdyrkingen har nok en stor del av æren for det.

Kilder:

Nils Brandt: "Potetprester". Ås 1973.
Nationen-ekstra, september 1990.
Kulturmagasinet Kvekua nr 6 - 1977.
Generelle historiebøker.

Finn Åberg.

NOEN STEDSNAVN

Arstuen.

Nedlagt plass ved Linnerud sør for Kjerret. Betyr den andre stuen, altså nabohuset. Det morsomme er at en av husene vi overnattet i på pensjonatet på Gotland ble kalt Astuen, det er samme navnet.

Kuturnabben.

Nabbe på vestsida av sundet nord for Kolbjørnsrud-sjøen. Jeg fikk oppgitt at kutur skulle være et slags hus, men har ikke funnet noen bekreftelse på det. Kjenner noen til dette ordet?

Rokkehelvete.

Bratt skråning i stygt terreng vest for Ramtjerna ved Masterud. Tradisjonen sier at ei kone hadde vært på auksjon på Tallåsen og kjøpt en rokk. Hun falt utfor her på heimvegen.

Helvetesbråtan.

Område sør for Flatjernet, nær grensen mot Eidskog. Terrenget er svært stygt her.

Det finnes sikkert flere helvete-navn i bygda. Det ser ut til at dette stedet for skogsfolk var et steinete, stygt og uframkommelig sted.

Grønndalen.

Liten dal i Østgarden på S. Austmarka. Alt vokste frodig her, takket være ei stor, stabil ile som ga vann med jevn temperatur hele året. Her vokste det også ei plante som var grønn hele året.

Allapalla.

Lita myr under Skibakkberget vest for Fagernes. Tydelig et finsk navn, kan komme av finsk ala = nedre + pala = bit, del, stykke. Altså nedre delen, sikkert sett i forhold til noe oppe på berget.

F.Å.

Utgiver: Austmarka Historielag

Redaksjon og ekspedisjon:

Finn Åberg

Meltzersgt. 3

0257 Oslo 2

Tlf. 02/ 44 54 52

22

Medlemskap koster 50 kr. året.

Betales til

Austmarka Historielag

2224 Austmarka

Postgiro 3 55 20 56

Trykt i 200 eksemplarer